

будівель; шнурова прибутково-видаткова книга; відомість про число душ в селах, дозволи на заміжжя; книга мирських зборів; книга державних і мирських повинностей селян; книга сімейств із зазначенням рекрутської черги і книга проступків селян [16, 55].

Виборні старшини також видавали у певних випадках дозвільні документи, зокрема, дозволи на тимчасове перебування колоністів за межами їхніх поселень [17, 12–18]. Нормативні документи не вимагали від колоністських старшин користуватись лише російською мовою. Вимога до виборних адміністрацій у колоніях «усе діловодство у громадському управлінні» вести лише російською мовою з'явилась у законі 1871 р., що скасовував особливий становий статус колоністів [18, 815–816].

Зберігати документацію приказу потрібно було разом із громадською касою в приміщенні, де працював цей орган, «у скриньці і шухлядці за замком і печаткою». За збереження документів несли відповідальність керівники сільських приказів та адміністрація округу («голови спільно зі старшинами») [10, 118].

Отже, діловодство належало до основних форм діяльності виборних адміністрацій у колоніях. Зокрема, виборні старшини мали вести декілька особливих книг та зошитів, подавали рапорти до опікунських установ з усіх важливих питань, оформляли декілька видів звітної документації. Належна організація діловодства у колоніях розглядалась опікунським керівництвом як важлива умова правильного функціонування виборних адміністрацій, як спосіб контролю за його діяльністю, за внутрішнім життям у колоніях взагалі.

1. Касяненко Ю. Я. Діловодство / Ю. Я. Касяненко // *Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко [та ін.]*. – К. : «Укр. енцикл.», 1999. – Т. 2 : Д – Й. – С. 211–212.

2. Цикулин В. А. Діловодство в установах Росії XVIII в. / В. А. Цикулин // *Історія діловодства в СРСР*. – М., 1974. – С. 19–35.

3. Бушкович П. *Петр Великий : Борьба за власть (1671–1725)* / П. Бушкович. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2009. – 544 с.

4. Сакович В. А. *Государственный контроль в России: Его история и современное устройство* / В. А. Сакович. – СПб., 1896. – Ч. 1. – 358 с.

5. Писарькова Л. Ф. *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы* / Л. Ф. Писарькова. – М. : РОССПЭН, 2007. – 743 с.

6. Головка Ю. І. *Створення службової документації митними установами Південної України (1776–1783 рр.)* / Ю. І. Головка // *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. – Одеса : Астропринт, 2006. – Вип. 17. – С. 166–173.

7. Александров В. А. *Общинное управление в помещичьих имениях XVIII – начала XIX в.* / В. А. Александров // *Общество и государство феодальной России*. – М. : Наука, 1975. – С. 104–113.

8. *Инструкция, по которой все новопоселенные иностранцы поступать должны, с показанием, каковыя преступления завсят от главного правительства, то есть Канцелярии опекуства иностранных и ее конторы, и что оставляет внутреннему разбирательству их начальникам* // *Варшавские университетские известия*. – 1913. – № 9. – Приложение. – С. I–XLIV.

9. *Инструкция внутреннего распорядка и управления в Саратовских колониях, 17 сентября 1800 г.* // *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917*. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 102–116.

10. *Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г.* // *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917*. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 116–131.

11. *Инструкция для внутреннего распорядка и управления иностранных суконщиков, поселенных в Полтаве, Константинограде и Кременчуге* // Павловский И. В. *Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808–1867) (По архивным данным)* / И. В. Павловский. – Полтава : Титография Г. И. Маркевича, 1913. – С. 110–121.

12. *Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи* // *Свод законов Российской империи*. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 2. – С. 1–100.

13. *Контора опекуства новороссийских иностранных поселенцев. 1781–1857*. – Днепропетровск; Киев, 1997. – Т. 1. *Аннотированная опись дел за 1781–1818 гг. / сост. Н. Л. Юзбашева, Д. Ю. Мешков*. – 271 с.

14. Василенко А. В. *Документы фонда Конторы опекуства новороссийских иностранных поселенцев по истории Малочанского меннонитского округа 1804–1818 гг.* / А. В. Василенко, Н. А. Юзбашева // *Вопросы германской истории*. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1996. – С. 204–209.

15. Емелина М. А. *Делопроизводство Коллегии иностранных дел в 1740-х годах* / М. А. Емелина // *История и повседневность : сб. науч. работ*. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – С. 178–196.

16. Индова Е. И. *Крепостное хозяйство в начале XIX в. По материалам вотчинного архива Воронцова* / Е. И. Индова. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 200 с.

17. *Малиновская Т. В. Паспортная система в колониях иностранцев на территории Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.)* / Т. В. Малиновская // *Вопросы германской истории: сб. науч. трудов*. – Днепропетровск : РИО ДНУ, 2009. – С. 9–20.

18. *Высочайше утвержденные Правила об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворенных на казенные земли в губерниях : Санкт-Петербургской, Новгородской, Самарской, Саратовской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической и в области Бессарабской, 4 (16) июня 1871 г.* // *Полное собрание законов Российской империи*. – СПб., 1874. – Т. 46. – С. 813–819.

С.В. Маркова

ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Проаналізовано взаємозв'язки між формою володіння землею та особливостями землекористування, з одного боку, і характером суспільно-політичної самоорганізації сільського населення, з іншого. Як фактичний матеріал використовуються обставини еволюції українського села напередодні революційної доби. Виявлено напрям та динаміку змін відносин земельного господарювання та відповідно специфіку ствердження і функціонування елементів українського громадянського суспільства.

Ключові слова: селяни, громадянське суспільство, земельні відносини, приватна власність, сільська община.

This paper analyzes the features of the land ownership and land use of Ukrainian peasants at the beginning of the revolutionary era to determine the direction and dynamics of changes in the social structure of the village, particularly those that directly affected the formation of parohromadyanske (of civil) Ukrainian society.

Key words: peasants, civil society, private property, community.

Більше, ніж двадцятирічний досвід розвитку незалежної України засвідчує необхідність подальшої модернізації країни, чіткої стратегії розбудови сільського господарства, зміни старих норм та правил, побудови громадянського суспільства. У розрізі подолання соціальної напруженості в українському суспільстві сьогодні варто заглибитися у вивчення процесів і змін, що відбувалися в житті українського народу та, зокрема, селян, які кількісно домінували у соціумі протягом не одного століття.

Автор ставить за мету проаналізувати взаємозв'язки між формою володіння землею та особливостями землекористування, з одного боку, і характером суспільно-політичної самоорганізації сільського населення, з іншого.

Для кращої адаптації українського селянства до загальноєвропейських тенденцій розвитку громадянського суспільства ми ввели такі терміни, як парагромадянин та парагромадянське суспільство (Прим. авт. Пара (грец. para), префікс, що означає (пара-біля) суміжність, близькість, схожість).

Розвиток світового сільгоспвиробництва, землеробства та землекористування на початку ХХ ст. пішов шляхом скорочення кількості сільського населення, сільськогосподарської робочої сили, дрібних виробників, звернувшись до збільшення ферм і зосередження капіталу [1, 155–156]. Частка зайнятих у сільському господарстві перед Першою світовою війною знизилась у Франції до 41%; у Німеччині – до 37%; у Великобританії – до 9%; понад 60% – у Росії [2, 188].

Напередодні революційних подій 1917 р. до складу Російської імперії входило 80% українських етнічних земель [3, 232]. У статті ми будемо вживати назву Україна до етнічних українських земель, котрі перебували під владою Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Волинська, Київська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії. В Україні на початку ХХ ст. понад 75% усього населення та понад 82% українців займалися хліборобством [4, 12].

Динаміку чисельності сільського населення України (1861–1920 рр.) [5, 96] узагальнено автором на рис. 1.

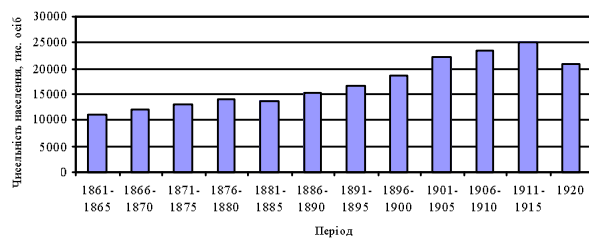

Рис. 1. Динаміка чисельності сільського населення

У російському та українському суспільствах найбільші суперечки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були з приводу існування общини, форм земельної власності та характеру селянського господарства (капіталістичного, дрібнобуржуазного, трудового, товарного, напівнатурального) [6, 238–240]. Ліберально-радикально налаштовані члени російського суспільства пропонували шлях реформ, революційно налаштовані – вирішити всі селянські вимоги радикально та терміново, контрреволюційно

налаштовані – проти будь-яких аграрних змін. Частково питання намагалися вирішити «Законом про переділи від 8 червня 1893 р.» [7, 634–635].

Для вирішення аграрного питання в Росії пропонувалися різні шляхи покращення агровиробництва: приватно-фермерський, орендно-общинний, орендно-поміщицький. У лютому 1905 р. відбувся з'їзд земських діячів, на якому обговорювалися аграрні питання та було прийнято «аграрну програму», що вперше передбачала поступовий перехід землі в користування тих, хто її обробляє [8, 38]. Такий напрям динаміки влаштовував більшість українських селян. Починаючи з 1902 р., місцеві комітети найчастіше виступали проти створення общини, навіть «для лікування хвороб у сільському господарстві». Київський волосний комітет запропонував вільний обіг та продаж землі усім прошаркам населення [9, 182–184]. На початку ХХ ст. в Україні показниками «нормальних умов» функціонування селянського господарства були: наявність земельної ділянки, забезпечення господарства робітниками, худобою, інвентарем, умовами збуту сільськогосподарських продуктів [10, 148].

В Україні у 1905 р. загальна кількість земель коливалася в межах 39,2 млн дес., з яких земля общин становила 48,8%; землі товариств – 5,7%; землі, що перебували у приватній власності, – 38,6%; землі церковні та установ – 6,9%. Зазначимо, що дані відносно кількості селянських господарств, які перебували на общинному праві на початку ХХ ст., різняться. Так, автори монографії «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)» вважають, що показник не перевищував 52% [11, 55], автори «Історії українського селянства» стверджують, що в Україні общинне господарство становило 66% [12, 370]. На початку ХХ ст. кількість общин в Україні коливалася в межах 25 тис. [13, 3]. Общинне володіння домінувало у Катеринославській, Херсонській, Харківській, Таврійській губерніях; подвірне – у Подільській, Волинській, Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях. Наприкінці ХІХ ст. частка общинних земель у Харківській губернії дорівнювала 95,3%; Катеринославській – 94,4%; Херсонській – 88,8%; Таврійській – 79%; Чернігівській – 51,5%; Волинській – 21,1%; Київській – 16,7%; Полтавській – 15,4%; Подільській – 5,4% [14, 478].

Після столипінської реформи українське селянське сімейне господарство почало еволюціонувати у бік сімейного фермерства, а община – у бік значно вільнішої сільської громади. На думку О. Стражного, «українець хоча і був людиною групи, колективу, але приватні інтереси та інтереси родини в Україні завжди стояли над громадськими» [15, 311]. Напередодні Першої світової війни з общин вийшло 12,9% селянських господарств на Полтавщині; 22,5% на Харківщині; 22,5% на Одещині; 20,9% на Катеринославщині [4, 14].

Голова уряду П. Століпін здійснив спробу створити хутори на засадах приватного володіння землею. Хутори та відруби були поширеними в Україні, в деяких губерніях Волижя, Прибалтиці, здебільшого там, де був високий рівень товарного сільгоспвиробництва [1, 155]. На початку ХХ ст. селяни Київської, Подільської, Полтавської губерній мали найменші недосплати порівняно з іншими

губерніями. Напередодні 1914 р. 34 губернії Російської імперії ввозили хліб, переважно із 20 губерній, де були поширені хутори та відруби [16, 44–45]. Нова система формувала вільне індивідуально-господарське самовизначення, не стиснуте правилами загальноприйнятої організації господарства [17, 5]. Зазначимо, що заможні господарі часто виступали проти хутірської форми землевпорядкування [18, 396–397].

У грудні 1908 р. П. Столипін прокоментував своє розуміння поняття «приватна власність» у контексті селянського землевпорядкування таким чином: «Приватний власник може сам розпоряджатися землею, закріплювати її за собою, вимагати відводу окремих ділянок в єдине місце, прикупити землі, закласти Селянському банку, або її продати» [19, 176–177]. Ідея земельних наділів і земельного володіння на засадах цілковитої власності, особиста свобода мали стати додатковими стимулами для створення парагромадянського українського суспільства.

Українські селяни купували землю, незважаючи на її високу вартість. Середня ціна за десятину в 1878–1887 рр. становила 26,5 руб., в 1888–1897 рр. зросла до 42,5 руб. [20, 35]. Надільна земля (десятина) в Російській імперії коштувала в 1907–1910 рр. 64 руб. [21, 263]. В Україні найбільше надільних земель на початку XX ст. було в Чернігівській губернії – 721931 дес.; у Полтавській – 478362; у Харківській губернії – 436685 дес. [21, 265]. Після скасування викупних платежів середня ринкова ціна десятини землі збільшилася до 93,4 руб. [21, 125]. В українських губерніях у 1906–1914 рр. середня ринкова ціна десятини коливалася в межах 190 руб., що засвідчувало неабиякий попит на неї. Найдорожчими ціни на землю були у 1906–1914 рр. в Подільській, Полтавській, Катеринославській, Харківській, Херсонській губерніях й перевищували 200 руб. [5, 125]. Протягом 1916–1917 рр. селяни України купили, головним чином у поміщиків, понад 7 млн десятин землі [22, 219]. Найбільшим попитом користувалися наділи, розташовані поблизу водоймищ і пасовищ [17, 5]. Дослідження В. Шевченка підтверджують тенденцію активної купівлі-продажу землі в Волинській, Полтавській, Харківській та Чернігівській областях [23, 205].

Питання ціни корелювалося із збільшенням чисельності населення, яке потребувало збільшення посівних площ. Від 1860 р. до початку XX ст. сільське населення України зросло на 86%, а площа селянських земель лише на 31% [4, 12]. Якщо проаналізувати статистичні матеріали (9 губерній) у розрізі загальної кількості землі, що підпадала під оподаткування, отримаємо підтвердження тенденції незначної динаміки кількісного збільшення земельної площі. Так, у 1892 р. оподатковувалося 35755,3 тис. дес.; у 1900 р. – 36173,7; у 1905 р. – 36334,6; у 1910 р. – 36583,1; у 1912 р. – 36520,2 [24, 88]. Динаміка станом на 1912 р. залишалася майже сталою відповідно до даних оподаткування землі усіх форм власності, її кількість коливалася з 1892 р. до 1912 р. у межах 36–39 млн дес. У відсотковому відношенні кількість землі, що підпадала під оподаткування, збільшилася у 1912 р., порівняно з 1892 р., лише на 2,1%. Найбільше землі, що підпадала під оподаткування, було в Одеській – 6516,8 тис. дес. та Катеринославській губерніях – 5918,5 тис. дес., в інших губерніях кількість була меншою приблизно в 1,5 рази [24, 52–56] (у Подільській губернії

– 2757,0 тис. дес. усіх форм власності, у Полтавській – 3847,9 тис. дес., у Київській – 4299,8 тис. дес., у Чернігівській – 2949,7 тис. дес., у Волинській – 2641,6 тис. дес. [24, 81–84]). Відзначимо, що загальна кількість землі, зокрема, і тієї, що оподатковувалася, дещо різнилася.

Окремі категорії землеволодіння мали також незначну динаміку у 1905 р. порівняно із 1887 р.: надільні землі збільшилися на 1,7% (з 18724 тис. дес. до 20727 тис. дес.); землі держави, церкви, установ залишилися майже без змін (3289 тис. дес. у 1887 р. та 3373 тис. дес. у 1905 р.), кількість земель у приватній власності зменшилася на 1,7% (у 1887 р. було 20670 тис. дес., у 1905 р. стало 20606 тис. дес.) [5, 101]. При незначних темпах збільшення земельного фонду надлишок робочої сили в сільському господарстві у 9 губерніях перевищив 7 млн осіб [4, 12].

На загальному тлі малоземелля та незадовільного землеустрою привабливим об'єктом розподілу виявилася поміщицьке землеволодіння [11]. Хоча станом на 1916 р. лише 15,2% посівної площі належало великим господарствам [4, 40], за іншими даними – 18,6%, або 1/5 частина всіх посівів. У Київській та Подільській губерніях ці показники були вищими, відповідно 28,2% та 32,2% [5, 43]. У 1915 р. все селянське землеволодіння на Україні визначали у кількості 29,4 млн дес., дворянське приблизно 8–8,5 млн дес., купці та міщани мали близько 3 млн землі [25, 284].

До 1917 р. в руках селян було близько 28 млн дес. землі, або 64% всієї хліборобської площі [4, 8] (М. Лазарович пише про 65% [22, 219]). Гетьман П. Скоропадський вважав, що передати селянам можна було лише 4 або 4,5 млн десятин [25, 285], а це суттєво не могло вирішити проблему малоземелля та перенаселення. У 1907 р. П. Столипін зауважував, що «якби роздати всю землю, усіх форм власності, навіть у пригородах селянам, то в Полтавській губернії на двір прийшлося б лише по 9 дес., Подільській губернії – всього по 8 дес.» [19, 88]. Частина українських селян не могли отримати наділи, котрі б забезпечили їм стабільне існування та змушені були залишати села. Серед найбільш густозаселених були Київська та Подільська губернії, населення яких відповідно становило 3,6 млн осіб і 3 млн осіб [20, 2]. На 1 кв. версту припадало приблизно 82 осіб. Відповідно до даних перепису населення 1897 р., це був один з найбільших показників в Російській імперії [26, 427]. На початку XX ст. показники не зменшилися, а навпаки зросли. Так, у 1905 р. у Київській губернії на 1 кв. версту вже припадало 92,5 осіб, у Подільській губернії – 94,4 особи (середні показники в Російській імперії коливалися в межах 50) [20, 12].

Селян, які мали від 12 до 15 дес., з повагою називали господарями й заздрили їм, що вони мають що робити цілий рік, бо бідолахам, які мали від 1 до 2 дес., доводилося йти до пана на річну або місячну роботу, у міста, на фабрики тощо [27, 13–14]. За оренду землі поміщики часто брали дорого, найвищими були ціни у 1918 р. за гетьманства П. Скоропадського – 25 рублів за десятину [28, 24–25]. Середнє селянське господарство в Україні мало приблизно 7 десятин (або 7,7 гектара) [29, 42]. На одного ідея припадало від 8 дес. до 2 дес., залежно від регіону. На Півдні України землезабезпечення могло досягати в середньому 10,70 дес. на 1 господарство [5, 47]. У 1918 р. (за гетьманства П. Скоропадського) «куркулями

односельці могли називати селян, котрі мали 4 дес. Землі» [30, 21]. Переважно мріяли українські селяни «про 8–10 десятинок святої землі» [31, 9]. Такою кількістю землі у 1906 р. частково були забезпечені селянські господарства Південної України (25,9% селян мали наділи в 7–10 десятин, а 42,4% – понад 10 десятин) [17, 3].

Напередодні 1917 р. 57% селян обробляли менше трьох десятин і могли вважатися бідними селянами, середнє селянство з 3–10 десятинами налічувало 30% господарств, «багаті»-власники понад 10 дес. становили 12% [32, 42]. У середньому на селянське господарство у 1917 р. припадало, разом із сінокосами та лісами, 7,62 дес. [33, 143]. У 1917 р. північні та північно-західні регіони України мали найбільшу щільність заселення. Однак не завжди малоземельний або безземельний селянин був бідний, адже він міг мати заробітки поза межами селянського господарства. Для українських селян це були переважно промисли та заробітчанство.

Таким чином можна зробити такі висновки: життя українських селян на початку ХХ ст. (до 1917 р.), незважаючи на циклічні коливання та аграрне перенаселення в більшості регіонів, мало низку позитивних тенденцій, зокрема, це можливість придбати землю та вийти з общини; наявність власного земельного наділу підвищувала «життєві шанси» селян; словосполучення «приватна власність» набуло нового змісту після столипінської аграрної реформи, поступово формувалося підґрунтя для створення економічної основи українського громадянського суспільства.

1. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П. А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157.
2. Ливи Б. М. Демографическая история Европы / Б. М. Ливи ; [пер. с итал. А. Мирюловой]. – СПб.: «Александрия», 2010. – 304 с. – (Серия «Становление Европы»).
3. Морозова О. С. Мовна проблема в освітній сфері Наддніпрянської України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. С. Морозова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2008. – Вип. 6. – С. 232–239.
4. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920 [Текст] / І. Витанович. – Мюнхен ; Чикаго : [б. в.], 1968 (Друк. «Logos»). – 60 с. – (Сер.: Монографії / Укр. іст. т-во; ч. 2).
5. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.
6. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. в радянській історіографії / В. Бондар / Історіографічні дослідження в Україні / [гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод]. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 238–258.
7. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Т. XXI – С.-Петербург, 1897. – 957 с.
8. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Дополнительный том II. – С.-Петербург. Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1907. – 934 с.
9. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург; предисл. Ю. К. Мейера]. – СПб.: «Метрополь», 1991. – 672 с.
10. Сельское хозяйство Союза ССР в 1926–1927 году (по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу). – М.: Госфин. из-во Союза С.С.Р., 1929. – СХСVIII с.+табл. С. 1–607 с.
11. Ковальова Н. А. Аграрна політика в Україні періоду

національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлик, А. Г. Морозов. – Черкаси: Арт, 2007. – 280 с.

12. Історія українського селянства: нариси в 2 т. / НАН України; Інститут історії України / [В. А. Смолій (відп. ред.)]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 2006. – 632 с.
13. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.
14. Миронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII–XX века / Б. Н. Миронов. – М.: Весь Мир, 2012. – 848 с.
15. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний – К.: «Книга», 2008. – 368 с.
16. Булдаков В. П. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010. – 967 с.
17. Бочаров В. В. Соціально-економічне становище селянства України на початку ХХ ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3–6.
18. Історія українського селянства: нариси в 2 т. / НАН України; Інститут історії України / [В. А. Смолій (відп. ред.)]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 2006. – 653 с.
19. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия: полн. собр. речей в Государственной думе и государственном совете. 1906–1911 гг. / П. А. Столыпин [предисл. К. Ф. Шацкило; сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского]. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 411 [5] с.
20. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Дополнительный том II. – С.-Петербург. Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1907. – 934 с.
21. Миронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII–XX века / Б. Н. Миронов. – [2-е изд., испр., доп.]. – М.: Весь Мир, 2012. – 848 с.: илл., табл.
22. Лазарович М. В. Економічна історія: навч. посіб. / М. В. Лазарович – К.: Знання, 2008. – 431 с.
23. Шевченко В. М. «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. М. Шевченко // УІЖ. – № 6 листопад–грудень, 2006. – С. 203–211.
24. Матеріали по обложению земель на Украине (Свод данных о сборах казенных, земских и мирских за 1892–1912 гг.) // Статистика Украины. – № 33. Серия VI. Финансовая статистика. – Т. I. Вип. 2. – Харьков, 1923. – 92 с.
25. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / П. Скоропадський; гол. ред. Я. Пеленський]. – К.: Філадельфія, 1995. – 493 с.
26. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. Дополнительный том II. – С.-Петербург. Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1906. – 480 с.
27. Богацький О. Чого нам треба / О. Богацький // Село. – №№ 30, 31. – 1 вересня 1918 р. – С. 13–14.
28. Від власних дописувачів // Село. – №30, 31. – 1 вересня 1918 р. – С. 24–25.
29. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1997. – С. 42.
30. Селянська недоля // Село. – №№ 36, 37. – 28 вересня 1918 р. – С. 21.
31. Коваль М. Наше сучасне завдання / М. Коваль // Село. – № 50. – 30 грудня. 1918 р. – С. 9–11.
32. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія / В. Лозовий; Кам'янець-Подільський національний ун-т. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.
33. Береза О. І. Органи більшовицької влади та управління в українському селі в 1917–1920 рр. (державно-управлінський аспект): дис. ... канд. наук з держ-го управління: 25.00.01 / О. І. Береза – Львів, 2006. – 224 с.